

Сербин Руслан Андрійович –
кандидат юридичних наук, началь-
ник докторантури та ад'юнктури
КНУВС

РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розглянуто проблеми правової культури населення України в контексті поглиблення політичної та правової реформи. Розкрито сутність головних чинників, зокрема, рівні правової культури населення.

The author considers in the article the development of the legal culture of people in Ukraine under the conditions of deepening the political and legal reforms. He also explains the essence of the main factors influencing the level of the legal culture of people.

У сучасному українському суспільстві, що поступово виходить із кризового становища на шлях стабілізації, важливу роль відіграє правова культура, яка дає можливість кожному громадянину України зрозуміти стратегію розвитку Української держави, усвідомити специфіку нового розвитку українського суспільства, свідомо брати участь у проведенні політичної та правової реформ.

Сьогодні рівень вимог до правової компетентності громадян істотно зріс порівняно з минулими роками. Це зумовлено з тим, що сучасне українське суспільство потребує свідомої підтримки громадянами курсу держави на проведення політичної реформи, інтеграції Української держави у світовий та європейський правовий простір, що має ґрунтуватися на високій правовій і політичній культурі населення. Якщо немає високої політичної та правової культури громадян, то з'являється політична та соціальна пасивність, скептицизм щодо правової системи, який може перерости у правовий нігілізм, держава втрачає свідому підтримку своїх громадян. У зв'язку з цим, виникає об'єктивна зацікавленість держави у зміцненні довіри громадян до своєї політики та до діяльності владних інститутів. У сучасних умовах саме правова культура повинна стати гарантом забезпечення стабільності у розвитку суспільства, подолання кризових явищ, соціальної напруженості в суспільстві.

На жаль, реальні сучасного життя українського суспільства свідчать про наявність у громадян України низького рівня правової куль-

тури не лише населення, а й, передусім, посадових осіб, парламентарів, урядовців, що інколи призводить до загострення політичної і правової кризи у країні, політичної конфронтації між владними структурами, політико-правової невизначеності громадян, стримує входження нашої країни у світовий та європейський політичний і правовий простір.

Проблеми правової культури, її роль у демократизації суспільства досліджували провідні вчені-юристи: В.А. Бачинін, В.В. Головченко, В.М. Селіванов, Є.В. Назаренко; правову культуру працівників органів внутрішніх справ – С.С. Сливка; правову культуру підприємців – О.А. Менюк.

У цій статті ми намагаємося розглянути питання про стан розвитку правової культури населення Української держави в умовах поглиблення політичної і правової реформи, розкрити зміст головних чинників, що впливають на рівень правової культури населення, посадових осіб, державних службовців тощо.

Труднощі, що супроводжують політичну та правову реформи в Україні, зумовлені, передусім, низьким рівнем політичної культури громадян, залишками патерналістичної ідеології та споживацької психології, що були успадковані, з одного боку, від традицій радянської держави, соціалістичної ідеології, а з іншого стали наслідком діяльності сучасних політтехнологів, які, пропагуючи законність, культуру демократії, фактично захищають конкретні інтереси окремих олігархів.

Політики та пересічні громадяни, зазвичай не усвідомлюючи цього, мислять і діють відповідно до імперативів та стереотипів правової культури, яка складалася в радянському суспільстві багато десятиріч тому. "Незважаючи на те, що як цілісна парадигма ця культура більше не існує, усе ж такі процес її розпаду і трансформування може затягтися на довгі роки", – вважає О.А. Менюк [5, с. 40].

У науковій літературі правова культура розглядається як культура чинності самого права, відповідність правових норм загальновищезначимим еталонам, стандартам, науково-теоретичним визначенням тощо, висока обізнаність суспільства з основними засадами, принципами, положеннями чинного законодавства і суворе їх дотримання; узгодженість правових норм з міжнародними угодами, з внутрішніми традиціями, звичаями і загальною культурою народу. Вона передбачає високий рівень внутрішніх переконань особистості, знань та вмінь, які реалізуються у правовій сфері, що забезпечують ефективне втілення в життя загальнолюдських правових ідеалів [8, с. 86].

В умовах розвитку демократичного суспільства правову культуру загалом потрібно розглядати в контексті реалізації принципів гуманізму та справедливості, забезпечення верховенства права в суспільному житті, захисту прав і свобод людини, її честі та гідності. Відповідно до цього зміст правової культури передбачає:

1) установлення в суспільстві природного права, що лежить в основі створення цивілізованого законодавства й забезпечує в за-

конодавстві та інших нормативних актах держави принципи справедливості й гуманізму, невідчужуваних прав і свобод людини, її честі та гідності, а також їх гарантії, реалізацію демократичного процесу законодавства і правотворчості загалом,

2) верховенство Конституції України й законності в системі нормативних актів держави, забезпечення правової законності у процесі правовідносин та застосування права державними органами, наявність демократичного, професійного правосуддя і професійної системи правоохоронних органів, здатних у процесі своєї діяльності реально забезпечити охорону правопорядку;

3) наявність розвиненої правосвідомості суспільства, соціальних груп, професійної юридичної правосвідомості, спрямованої на розуміння, визнання і захист загальнолюдських цінностей у галузі правового регулювання [6, с. 19].

Відповідно до цих вимог наведемо таке визначення правової культури, що відповідає потребам демократичного суспільства: права культура — це категорія, яка характеризує обумовлений природним правом, усім економічним, соціальним, духовним, політичним ладом спосіб правового життя людини й людства, що виражається у досягнутому рівні розвитку правової діяльності, правосвідомості й забезпечує верховенство права в суспільному житті, дієвість принципів справедливості, свободи й гуманізму, захист людини як вищої соціальної цінності, її честі й гідності, а також гарантованість державою, міжнародними інституціями прав і свобод людини [7, с. 164].

Такий підхід до визначення правової культури виключає елементи насильства, примусу, не передбаченого законом, практику голого адміністрування та інших деструктивних соціальних технологій у процесі розв'язання складних соціальних питань. Він передбачає не лише високий рівень юридичного знання і мислення, а й високу якість юридичної діяльності.

У сучасному українському суспільстві важливою проблемою, що постала в останні роки, є тенденція до збільшення ролі адміністративного впливу на всі сторони суспільного життя, командних методів вирішення складних проблем державного будівництва, що створює умови для відновлення старих політичних структур і сприяє відтворенню авторитарно-демократичного, або навіть суто авторитарного режиму. Ця тенденція гальмує розвиток демократичних процесів, негативно впливає на розвиток правової культури населення, створює умови для відтворення адміністративно-командних форм господарювання, виникнення та функціонування правового нігілізму.

Сьогодні є проблемою порушення балансу між стабільністю та гнучкістю законодавства. Так, право, як найбільш ефективний регулятор суспільних відносин, має забезпечити не лише порядок та сталість суспільних відносин, а й сприяти їх розвитку. Тому неприйнятним є як намагання будь-якою ціною надати суспільним відносинам максимальну стабільність та контрольованість (інколи ціною порушення прав

людини, що може призвести до відновлення тоталітаризму чи авторитаризму), так і відсутність чіткої законодавчої політики, низька ефективність економічної, політичної та правової реформи в державі, надмірна пробільність у законодавстві чи його надмірне регулювання ("заурегульованість"), що може призвести до анархії. Проте, якщо недоліки в законодавстві можна легко усунути шляхом законотворчого процесу, без негативного впливу на правову культуру громадян, то надмірне регулювання, заурегульованість у законодавстві, підміна законів підзаконними актами тощо призводять до значних негативних наслідків, зокрема, створення підґрунтя для існування і відтворення правового нігілізму.

Низький рівень правової культури громадян тісно пов'язаний із прорахунками у процесі прийняття законів: нестабільністю законодавства, що викликана низькою якістю прийнятих нормативно-правових актів, їх неповнотою та суперечливістю, невідповідністю вимогам світової юридичної теорії і практики, виданням актів, які не відповідають один одному, постійними доповненнями та змінами, що значно ускладнюють їх використання; прийняттям нормативно-правових актів без попереднього економічного обґрунтування, організаційного й технічного аналізу з приводу їх практичного використання. Значну шкоду спричиняють програми, що залишаються тільки на папері, нереальні обіцянки, які сприймаються громадянами як популізм. Все це породжує недовіру як до владних структур, так і до самих законів.

Норми права, таким чином, не сприймаються як справедливі та необхідні, й тому блокується їх виконання. Допускаються крайнощі у виконанні вимог законів, що спричиняє їх дискредитацію та недовіру до чинного законодавства з боку громадян. Ефективність юридичної відповідальності є вкрай низькою, особливо у випадку вчинення злочинів посадовими особами та працівниками правоохоронних органів, що негативно впливає на рівень поваги населення до закону. Відчутною є нестача сучасних, висококваліфікованих кадрів як у законодавчій, так і у виконавчій сферах. Такий дефіцит кваліфікованих кадрів призводить до того, що навіть перспективні ідеї та починання втілюються у бездієвих або малоефективних законах.

Феноменом, що характеризує низький рівень правової культури та перешкоджає демократизації суспільного життя, створенню умов для розбудови демократичної правової держави, є правове невігластво, яке може виявлятися у незнанні суб'єктом своїх прав і обов'язків або у відсутності уміння та бажання використовувати юридичні знання та досвід. Численні зміни та доповнення до чинного законодавства породили низку нормативно-правових актів, які не відповідають один одному. Такі трансформації нормативного матеріалу ускладнюють орієнтацію у сучасному юридичному просторі навіть спеціалістам, а не тільки громадянам, яких не стосується юридична діяльність.

Деформації та перекозчення, що призводять до проявів негативного характеру, є наслідком суперечностей, що нині існують у системі права. Престиж права здебільшого визначається узгодженістю всіх позицій у системі права, взаємною відповідністю приписів, що мають місце у різних правових нормах, інститутах, галузях. Тому неузгодженість положень у правовій системі призводить до втрати довіри населення до прийнятих законів, до права загалом (наприклад, невідповідність між рівнем заробітної плати і розміром виплат за комунальні послуги; рівнем надання житлово-комунальних послуг і оплата за них; суперечності між несвоєчасними виплатами за комунальні послуги та затримку виплати заробітної плати; зрівнялівка при нарахуванні пенсій без урахування трудового стажу та особистого вкладу тощо).

Показником низького рівня правової культури населення можна вважати також правовий нігілізм. Він характеризує собою певні настрої людей, зміст їх діяльності (чи бездіяльності) й пов'язаний з юридичним утручанням у суспільне життя. Правовий нігілізм має широкий діапазон вияву: від байдужого ставлення до права (правового регулювання суспільних відносин), через скептичне ставлення до його потенційних можливостей – аж до повної зневіри та заперечення цивілізаторського потенціалу права як такого. Правовий нігілізм – це елемент, риса, властивість індивідуальної та суспільної свідомості, суспільних відносин, політичної і правової культури, що існує в певній країні в певний час. Він включає в себе не тільки настрої, наміри, правову культуру, а й учинки людей, мотивацію їх поведінки, що характеризує спосіб життя загалом. Правовий нігілізм – це сформоване (чи таке, що лише формується) в індивідуальній, груповій чи суспільній свідомості негативне ставлення до права, окремих сфер правового регулювання і юридичної діяльності, сумнів у справедливості, силі чи ефективності права” [2, с.14].

Важливими формами вияву правового нігілізму є повсюдне, масове невиконання законів, видання суперечливих, взаємовиключних законів, юридичних приписів, коли суб'єкти (громадяни, посадові особи, державні органи, суспільні організації) не співставляють свою поведінку з вимогами правових норм і намагаються жити за власними правилами, “законами”.

Дуже поширеною формою вияву правового нігілізму, що впливає на рівень правової культури громадян, є “війна”, яка ведеться між самими законами, указами, судовими рішеннями, урядовими постановами тощо. Крім “війни законів” має місце “війна” між парламентськими та урядовими постановами, “війна” бюджетів, цін, повноважень та ін. У таких умовах не може нормально функціонувати жоден демократичний інститут влади.

Політичний і правовий нігілізм характеризує діяльність владних структур. Сіто популістські дії влади спричинили так званий процес “ветизації” законодавчих рішень, який мав зворотній ефект: замість очікуваного зростання популярності влади серед населення, часті

взаємні вето Президента і Верховної Ради України, Президента й уряду лише підривають їх політичний престиж і поглиблюють недовіру народу до владних структур, сприяють відродженню у країні правового нігілізму.

Постійне популістське змагання між різними партіями, політичними фракціями, Верховною Радою і Кабінетом Міністрів з приводу того, хто надійніше "захистить інтереси народу", окремі верстви і соціальні групи, завдають не лише відчутної моральної травми суспільству, а й гальмують соціально-економічні реформи, завдають шкоди іміджу держави, негативно впливають на розвиток правової культури населення.

Усі ці чинники призводять до юридичної та політичної плутанини, формують у громадян байдуже, іноді вороже ставлення до представників влади, до законів та їх дії. Українською свідомістю, політико-правовою культурою людей впливає боротьба компроматів, взаємних звинувачень, наклепів, хочає підхоплених і протиражованих багатствами засобами масової інформації. Зрозуміло, що за ними стоять не інтереси народу, а інтереси окремих політичних і мафіозних "кланів", угруповань й окремих лідерів.

Показником низького рівня правової культури є правовий та політичний популізм, що полягає у декларуванні нереальних прав і обов'язків, стимулів та обмежень, які не забезпечені ні економічно, ні фінансово, ні юридично. Популізм – це відхід від дійсних проблем, що стоять перед суспільством, об'єктивних інтересів і потреб людей [5, с. 10]. Він не сприяє вирішенню нагальних потреб, а тільки відволікає від них як "специфічний соціально-політичний "наркотик", що відривається від реальності у світ ілюзій, чуда. Популізм виникає на ґрунті розчарування – "розчаруванням розпочинається і розчаруванням закінчується" [3, с. 226].

Сучасна криза в суспільстві роздмухала суспільні пристрасті, що і зумовило появу нової хвилі правового та політичного популізму. Свідченням цього є безвідповідальність і корупція, які полонили багатьох державних чиновників, політичних діячів, працівників правоохоронних органів. Не інтереси держави, нації, народу, не турботи про спільне благо, про мільйони знедолених та нужденних людей похилого віку та дітей, які сподіваються на порядність своїх обранців, а власна користь, жадоба легкої наживи та прикриття депутатським мандатом про недоторканість і є свідченням низької правової культури не тільки населення, правоохоронних органів, а й самих творців законів.

Не сприяє підвищенню правової культури населення також практика правових гарантій для "обраних", що нині є, наприклад, депутатського корпусу. Зокрема, депутатську недоторканість багато громадян сприймають як засіб відмежування високопоставлених порушників закону від правосуддя та уникнення справедливої відплати. Обурюються пересічні громадяни і розмірами заробітної плати на-

родних вибранців, розміром їх пенсій на фоні не високого життєвого рівня для переважної частини населення.

При такому ставленні до владних структур з боку населення важко очікувати шанобливого ставлення до тих правових норм, законів, що їх приймають парламентарі. У них виробляється значний масив протестної свідомості, "синдром непокори", що виявляється у невизнанні певних демократичних цінностей, установок, рішень не лише тому, що вони не відповідають їх переконанням, а, насамперед, тому, що населення втратило довіру до влади. Законозаперечна поведінка стала майже нормою у певних громадян, організацій, регіонів. Таке становище можна пояснити вкрай низьким рівнем правової та політичної культури, деформованою правосвідомістю, загальною безвідповідальністю.

Саме правова держава повинна сприяти розгортанню ініціативи і самодіяльності громадян, підвищенню їх правової та політичної культури, залученню широких мас населення до державобудівничого процесу. Тільки на цій основі можна досягти соціальної злагоди між урядом і народом, різними гілками влади, яка вкрай необхідна сьогодні нашій країні. Без єдності, злагоди та взаєморозуміння не можливо зберегти порядок і спокій у суспільстві, а навпаки, буде посилюватися протиборство різних політичних течій і сил, відчуження державного апарату від громадянського суспільства.

Проаналізувавши рівень розвитку правової культури в Україні у контексті сформульованої концепції правової культури та з урахуванням європейського вибору Української держави, ми дійшли такого висновку:

сучасний стан та рівень розвитку правової культури населення є низьким і недостатнім для успішного проведення запланованих реформ;

показником низького рівня правової культури є правовий нігілізм, який проявляється в дефіциті права, незадовільному стані розвитку правової системи, девальвації права, відсутності виконавчої дисципліни у сфері реалізації законів, порушенні чинного законодавства представниками влади, порушенні прав людини і громадянина;

правова культура має сприяти підвищенню рівня правової свідомості громадян, виступити умовою подолання серед населення рецидивів правового нігілізму, стати гарантом забезпечення стабілізації розвитку українського суспільства. Вона покликана відіграти особливу роль у проведенні реформи правоохоронних органів, наблизити їх рівень до європейських стандартів.

Саме таке розуміння правової культури громадян надає їм можливість свідомо оволодіти правами, політичними знаннями і створювати умови для забезпечення законності та правопорядку у складний період розвитку суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Зі змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV.
2. Ляшенко В.М., Черней В.В. Феномен правового нігілізму в контексті європейського песимізму (спроба культурологічної реконструкції) Лекція. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2003.
3. Малько А.В., Ильин А.В., Хохлов Е.Б. Политика и право: региональный аспект. – Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 225–229.
4. Малько А.В. Популизм и право // Правоведение. – 1994 – № 3. – С. 10–22.
5. Меник О.М. Формування правової культури підприємця. – К., 2003.
6. Назаренко Є.В. До поняття правової культури // Правова культура і підприємництво. – Донецьк, 1999. – С. 17–22.
7. Сербин Р.А. Стратегічний потенціал правової культури // Наук. віст. Нац. акад. внутр. справ України. – 2002. – № 3. – С 167–174
8. Шаповалов И.А. Некоторые теоретические аспекты формирования российского правосознания // Государство и право. – 2005. – № 4. – С. 84–90.